

BERRIZ LARRAMENDIREN SEGIZIOKO ZENBAITEZ.

JOSEBA ANDONI LAKARRA

Euskal literatura osoaren ia lau t'erdietarik mende t'erdi betez Larramendik izan zuen eragina ukaezina da eta neurgaitza. Bera izan zen idazle samaldak berotu zituena eta gidatu euskara eta euskaldungoa ziren tertzio larri hartatik suspertu asmoz. Mende t'erdi oso denbora luzea da zernahitarako historian, jakina, eta areago euskaldungoa baitan ez bait da ahanzteko gure literaturaren berria. Orobat, haboro luzetsiko dugu haren irauna gogoratzen badugu —eta ez dirudi atzen daitekeenik— hegoaldean literatur euskararik edota literatur mugimendurik, azken finean, ez dela edireiten hitz horiek berezko duten zentzuan XVIII. mendearen bigarren zatira arte; bi mende t'erditara jaisten dira hemen, beraz, hango lau t'erdiak, bi mende bait ziren bete, hain zuzen, Etxepareren hasikinetatik Larramendiren hirukoitzera.

«Neurgaitzak», ordea, ez du «neurtezina» esan nahi, ez eta «ezikertuzkoa» ere izan behar. Ulertzekoa da andoaindarra eta haren (ustezko) keriak *vitandus* eta *vitanda* ziren tartean inor gutxi saiatzea horrelako lanetan¹, areago zenbaiten ustez aurrekoen ekoizpen gehienek ez zutenean erretzea besterik merezi. Alabaina, garai horiek garaitu dira dagoeneko —*oro badoatzi, deus bada-gonik*— eta Larramendirengana bihurtu beharrean gaude, bai haren lan eta helburuen mugatzeko eta baita ondorengoengan haren arrakasta finkatzeko.

Gutxi dira, damurik, ildo honetan barrena abiatu direnak eta ezin, hortaz, emaitza ugari erakuts oraingo; beste hainbat eremutan legez iritziak sobera, frogak exkax. Haatik, badirudi arestian egoera hau aldatzen hasia dela eta aurki badukegu segurki orain

(1) Lehen ere (ASJU 1985-1, 12. or.) aipatu izan dut Orixeren salbuespena lan bana eskaini bait zien hark gramatika eta hiztegiari bere Larramendiren obraren balorapena beti arras aldekoa izateaz kanpo.

arte baino oinarri tinkoagorik XVIII eta XIX. mendeetako euskararen eta euskal literaturaren historia eraikitzeke, edota horri buruz urrats fermuagoz zuzentzeko².

Segidan, aldizkari honen 1985eko lehendabiziko zenbakian agertu zen «Larramendiren hiztegitzaren inguruan» lanari³, batez ere Larramendi eta euskal tradizioari dagokion 8. atalari, ohar bat edo beste nahi nizkioke egin, han zenbait idazlez esandakoa zehaztuz eta zabalduz⁴.

1. Ulibarri eta Iztueta.

Alzola zenak aspaldi eta Koldo Mitxelenak oraintsuago⁵ esan dutenez, ba omen luke «psiko»ren batek zer mia *Gutun-liburua* eskuartean har eta irakur baleza. Asmoa, izan, ez da txarra nahiz eta —ene iduriko— jende moeta horrek ihardets dezakeen badiela Ulibarrirena baino irakurketa erraz eta atseginagorik, batez ere —orain arte bezala— oihan horretan barrena laguntza peitu izatekotan.

Itsumutil aritu ohi direnak, edota aritu behar luketenak be-deren, ez dute lanbide horretan gehiegi ihardun, arazo premia-tsuagoei loturik beharbada; hauen arteko salbuespenik aipatze-kotan bi datozkit gogora: GL-ko hainbat gutun hiruzpalau aldizkaritan argitara zituen Alzola bera, eta Ulibarriren bizitza eta zenbait lan ikertu eta argitu dituen Lino Akesolo⁶. Halere, «psi-

(2) Ik. hurrengo oharrean aipatu lanean ematen ditudan Altuna, Mitxelena, Pagola, Telletxea eta Urgellen erreferentziak. Ez lehen eta ez orain ez dut zer esanik Telletxeak *Sobre los fueros* argitara zuenetik hona jaun ezagun bat(zu?) egiten ari d(ir?)en Larramendi politikariaren erabilerari buruz.

(3) ASJU 1985-1, 9-50. or.

(4) Atal horretatik kanpo, hango 23. oharrean nioenaz erantsi nahi dut urte bereko separata ikusi dudala, ortografia zaharrean berau, *Euskale-riakoa* ez bezala, San Agustini buruzko sermoiarekin.

(5) Cf. «Gamiz aurkeztatzean» *Euskera* 1983-2, 364. or.

(6) Lehendabizikoaren lan ugarietarako ik. Jon Bilbaoren *Eusko Bibliographia* sv., «Del epistolario inédito del herrador bascófilo de Abando: correspondencia de Juan Ygnacio de Iztueta y José Pablo de Ulibarri Galíndez» BAP 1961, 313-321. or. da hemen ajolarik gehien diguna; bigarrenaren artean ik. bitez batez ere «José Pablo de Ulibarri Galíndez (1775-1847)» BAP 1962, 25-35. or., «Algo más sobre el escritor Ulibarri» BAP 1962, 415-421. or. eta «Disertación del P. Aquesolo sobre la figura de Ulibarri» *Euskera* 1971, 35-48. or. (= *Boletín de la Institución Sancho el Sabio* 1969, 81-95. or., eta *Gutun-liburua*).

ko»ei berena ukatu gabe⁷, «filo»ek ere badute zer azter okondoar Abandoratuaren idatzietan eta GL-an bereziki.

Argitalpen on baten faltaz —horretarako, norbaitek uste deza-keenaren kontra, ez bait da aski testua zegoen zegoenean ematea, hots, transkribatu ere gabe, hori ere eskergarri izan arren beste-rik ezean— inor gutxi baliatu izan da hartaz eta entzungor egin zaio XIX. mendearen hasierako ahots honi. Gutxi dira, ordea —eta nik ere ez ditut 50 galdetzen, ez eta 40...— bere garaiari buruz GLak bezanbateko lekukotasun bizi eta zuzenak eta berri ugari ematen digutenak⁸: gutun hartzaile eta igorleen kopurua eta izenak (Juan Bautista Erro, Juan Ignazio Iztueta, Juan Ignazio Mendizabal, Mateo Zabala, Valdespinako markisa eta beste hainbat eta hainbat)⁹ markagarriak dira eta gaiek (ohitura berriak, gertaerak, politikazko gorabeherak, euskararen beherapena erdararen pean, euskal eskolazkoak, liburu berri eta zaharren aipu eta eskariak, etxeko gauzak...) badute garrantzi aski GLaren azterketa sakona (eta argitalpen on bat!) eskatzeko Ulibarrik bizi izan zuen garaia barnetik ezagut dezagun.

Lino Akesolo izan da, zalantzarik gabe, orain arte gehien hurbildu dena helburu horretara, eta nahiz eta gaia ahortzera ez iritsi, bere lanen ondorioak ezin interesgarriagoak dira. Hara, adibidez, zer dioen Ulibarriren irakurketez:

Eztakigu noz asi zan euskera lantzen eta euskeraz idazten. Ikasi amaren altzoan ikasi eban bere Okondo maitean, gero liburuetan bere ikasi eban gure izkuntza maitatzen eta lantzen. Euskera maitatzen irakatsi eutsen artean (*sic*) ixentau giñaikez: Etxabe, Poza eta Bizkai'ko zozoa, Galizia'ko mosolloari erantzunez nor-

ren facsimilaren aurreko v-xii orrietan). Ez ditut ikusi ahal izan J. Bilbaok aipatzen dituen D. Ibargoiti *Jose Paulo Ulibarri* [Durango 1975] eta L. Villasanten «Jose Paulo Ulibarriko eta haren *Gutun-liburua*» *Aranzazu* 1975 LV 301-303. or.

Alzola eta Akesoloren lanen aurretik soilik 1915eko *Euskalerraren Alden* (225-231. or.) aurki daiteke Julio Urkixoren «¿Historia o novela?: el herrador vascofílo José Pablo Ulibarri», aurretik «Luis de Azkona» batek (= Fernando de la Quadra Salcedo) Ulibarriz nahasi eta asmatu zuena argitzeko asmoz egina; markatzekoa da Azkuek Ulibarri ez hiztegian ez *Morfologiaren* aurki-bidean ez aipatzea Urkixok GLa harengandik hartu zuela bait diosku.

(7) Ik. 125-131 orrietako 1830-IX-16ko gutuna batez ere, baina baita GLaren bukaerako zenbait bertso ere.

(8) Ik. aurrerago Iztueta eta Zabalarenetarik atereak ere.

(9) Ik. izen gehiago (baina ez guztiak) Alzolaren laneko 314. orriko 6. oharrean.

baitek XVII'garren gizaldian Madrillen ateratako liburua. Euskera lantzeko erabili zituen liburuak: Larramendi, Astarloa, eta Lecluse ta Astigarraga gramatika-gayetan; eta Axular, Kardaberaz, Añibarro, Mogel, Aita Bartolo, Iztueta eta abar... Harizmendi'ren bertso batzuk bere sartzen ditu bere gutunen artean, nonbait otoi-liburuen batetik artua ¹⁰.

Datu hauen aurrean «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan» lanean Larramendi eta euskal tradizioaz aritzean Ulibarriz esan nituenak zehaztu eta zuzendu beharrean aurkitzen naiz, zeren eta lan horretan Ulibarri (Zabala, Iztueta, Iturriaga eta A. B. Mogeletan batera) soilik 32. orriko 32. oharrean «sartu» bait nuen ustez honek ez zuela iparraldekoekin inolako zerikusirik testuan aipatzen nituen Isasti, Larramendi, Ubillos, Mogel edo Añibarrok zuten bezala.

Uste hau, ordea, ia erabat zen ustel orain konturatu naizenez bibliografia eta iturriak astiroago begiratu ondoren ¹¹ (ikus aurre-rago) eta damu dut lehenago ez hortaz erreparatua, are garbiago eta bortitzago agertuko bait ziren, besteak beste, lan hartan defendatu nahi nituen tesiak, hau da: 1) ezagutza eta hartueman franko eman izan dela hegoaldekoen eta iparraldekoen artean ¹² (hoberenen,

(10) *Olerti* 1962, 132. or. Dakigunez, liburuak ez zituen soilik berarentzat baina baita besterentzat (Aizkibel, adibidez) lortzen.

(11) «[badira] oraindik Larramendiren obraren arrakasta neurtzeko eta bere papera behar bezala ulertzeko testu ezezagun edo erabiligabe guztiz garrantzitsuak; ezagunak ere behar bezala miatu ote dira? Ezezkotan nago» (*ASJU* 1985-1, 34 or.) idazteak ironikoa badirudi ere orain. «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan», izan, hitzaldi baten testu hobetuxea besterik ez zen bertan lehendabiziko oharrean esan bezala, eta 46. orrikoak ere ez ziren aitzakia erretorikoak oraindik hari buruz gehiena bait dago egiteke. Ezin izan nuen, hortaz, Larramendiri lotutako arazorik ahortu baina nahiko gaine-tik ukitu, eta baditeke eranstekorik izatea gehienetan aurreko bibliografia guz-tia erabiliaz geroz; aski nuke ezabatzeorik ez balitz, urrun bait da orain-dik Larramendiri buruzko azken sintesi-lanaren orena.

(12) Aurreko lanean aipatuei erants orain A. Unzueta bitartez (ik. «Fray José de Jesús María Araquistain», *ASJU* 1985-1 199-215) ezagutu dugun Arakistainen kasua. Hara zer dioen Unzuetak haren *Eraskinei* buruz ari delarik: «El P. Fidel Fita olvidó transcribir dos folios de palabras que sin duda alguna pertenecen al P. Araquistain (es su misma letra), y en que se nos ofrecen una serie de vocablos y expresiones entresacados de sus lecturas euskéricas. Se trata de a) 54 «términos sacados del Memorial de J. de Echeberria a la Provincia de Labort»; b) unos cien tomados «De las novelas [Noelak] del Doctor Echeberri», de treinta de los cuales confiesa no saber el correspondiente castellano; c) 128 términos tomados «Del Pe. Gazteluzar», de 55 de los cuales desconoce el significado», 210-211. orrietako pasarte batetik aipatua.

«ofiziokoen» artean, jakina) euskal literaturaren historian ¹² bis eta 2) erlazio horiek askozaz ugariago direla Larramendiz geroz, bere obra delarik haien esenplu, sortzaile, sostengu eta bultzatzaile. Bestalde, hangoen eta hemengoen artekoak ez dira, ene aburuz, galdera orokorrago baten ihardespren-bide baten erakusgarri nabarmen eta ozenenak baizik; alegia, euskal testu eta idazle taldeak, bertongo iturri, eredu eta mailak izan direnetz ikertu beharra dugu gero horien gain eraikiko badugu Jesus Mari Lasagabasterrek esan bezala ¹³ oraindik egiteke den euskal literaturaren historia.

* * *

Beldur naiz, ordea, guzti hau errazago dela esaten egiten baino eta oraingoan ere ez bide du irakurleak aurrerapen handiegirik kausituko, GLko 392 orrietatik ¹⁴ juxtu juxtu bakar bat (65.a) betetzen duen Juan Ignazio Iztuetaren gutun bat ukitu nahi bait dut hemen soilik. Hara bera ¹⁵:

(12 bis) Pena da, eta gehiago aurten 50 urteak betetzen direlarik argitara ilki zenetik, oraindik ez izatea *Genio y Lenguak* merezi bezalako azterketa bat, aurreko lanean esan legez, hein handi batean han oinarritu bait dira gerla osteko ikertzaileak euskal literaturaren ardatz nagusiak ezartzean eta haren-gandik bait dator funtsean iparralde eta hegoaldekoen arteko bereizkuntzak horrenbeste markatzea, loturak eta antzekotasunak albora utziaz usu.

Arrazoi osoa izan zezakeen beharbada Lino Akesolok Villasanteren aurka ateratzean (ik. «Una obra vasca ignorada: *Erle gobernatzalleen guidariya*» BAP 1964 367-374. or.) hura urrutiegi joan bait zen iparraldekoak praktikoak, herrikoiak eta «mordoiloak» zirela eta hegoaldekoak eguneroko bizitzatik urrutiegi zeudenak eta garbizaleegiak erakutsi nahiean. Alabaina, beldur naiz Akesolok beharrezko zen astinaldia merezi ez zuenari —osotoro bederen— eman ez ote zion, Villasantek (*amplificatio* ugariz, hori bai) ez bide zuelako aurreragotik zetorkion ideia bat isladatu baino.

(13) Ik. bere errepasu bikaina, «La historiografía literaria vasca: aproximación crítico-bibliográfica» *Mundaiz* 1984, 34-52. or.

(14) 66 eta 67.ak errepikaturik daude eta 152.a da zenbakidun azkena.

(15) Cf. Alzolanen argitalpena BAP 1961, 316. orrian. Ohar bedi (cf. José Gardemia, *Obras inéditas de Iztueta*, Bilbo 1968) ez dela Iztuetaren orijinala edo egilearen kopiarik gorde Ulibarririk bere GLrako egina baizik. Horrek azal ditzake ematen dugun testuaren hizkuntzazko zenbait xehetasun. Ulibarriren aurreko (1827-IX-29, GLko 62-64 or., cf. Alzola 314-315. or.) gutunaren zatirik nagusia euskararen apologia sutsu eta ez oso zentzutsua da: euskara Jainkoak lehendabiziko gizonari emandako hizkuntza dela eta erdara «luzipertarre» sortua; Noerekin salbatu omen euskara uriola izan zenean eta haren ilobek zabaldu Euskal Herrian; erromatarrek ez omen zuten bortxaz ere euskara utz eta hizkuntz arrotza hartzerik lortu; eta «icaziric gueure euzkerati yakiturico mota guztiieci alan euzcaldunec izango dire achina bezela guizon indarsu eta arguiieci, cegaiti ikeciric euzkerati icengo da yocatuteco edocen migañetan chi ederki» zeina frogatzen bait du Jaundone Fraiskuren adibidearekin. Iztuetari idazten dion lehendabiziko gutun honen «sarrera»ren ondoren dantzen musika atera berria eskatzen dio hari, bidenabar korreji-doreak debekatutako letrak inprimatzeko lanabesak ez deuseztatze eskatuz.

ERANZUA.

Yose Paulo Uliberri-co Yauna.

Donostian 1827 garren urtean Urrillaren 1.ºan eguñña.

Nere jabe ta adisqueide¹⁶ mamia: atseguñ andibatê¹⁷ iracurri det zeure carta gozoa, ceñetan icusten deran¹⁸ arguiroqui zure zaiñ piñetan pill pill diraquiena¹⁹ anciña anciñaco euscaldun prestu chit gogoangarrietatic datorquizun odol garbi bero indartsua. Zorioneco litzaque gure euscara²⁰ maite maitagarria, bere bular mardul eztitsuaz aciricaco seme jaquinti guciac naico baliote zuc aimbat baña, ala zorigaitcean gucionzat, uste izaten dute aec gauzaric onena[c] eta beardanezcoac billatu biar diriala edo biar diradela, erderan, francesean, ynglesean. Ha aice buru belatsac!²¹ Beguiratuco balute artez ongui bularrarequin batean edosqui edo mamatu zuten izcunz jaquinti miraritsura, arquituco lituzqueteque chit naroro ondasun balio aundiatic eta edertasunean ere arrotz gucietan anzecoric ez duten bezalacoac.

Badaquit nic esaten dutena, eta esango ere dutena, chori buru ü²² anditu cembatec, euscaran ta euscaldunen gaucetan necatcea astoqueria dala eta beste onelaco dollorqueri anitz; cer da²³ ansi, ordea, onelaco itz jarioac gai ez badira ecer ere danic arguierazteco? Guizon zur, cinzo, mene, jaquintiac gure aldera ditugunian ez diegu jaramon bear erausle char oriei. Ychegui biotz²⁴ onez eusca[ra]ri ta euscaldunen zati guci guciai. Euscarac beti aguertuco du bere burua, dan be-

(16) Azpian *ades*- Ulibarrrik ohi bezala, cf. GL 3, 13, etab.

(17) Alzolak *-ten*.

(18) Horrela zuzentzen dut, Alzolarekin batean, testuko *dezan*.

(19) Alzolak *dizaquiena*.

(20) Testuan *euscarra*.

(21) Alzolak *be...latsac* baina testuan ez dirudi puntutsuak zerbait falta dela edo adierazteko direnik baina hitza lerro batean amaitu eta bestean jarraitzen dela.

(22) Alzolak *ii: uanditu* behar luke, noski.

(23) Alzolak *cerda da*.

(24) Alzolak bezala *b-* zuzentzen dut testuko *d-*.

zela, España garbi garbia, anciñacoen ta are lembicicoen etorquia, nastari gabeco piñ piñ, eztitzu, gozo gozoa.

Soñu zarren osanquida edo musica igorrico²⁵ dizut dempora labur bere itz neurtuaquin: bitartean eta beti zurea guelditcen da escuetan mun eguiten dizularic, zure serbitzari ta adesquide mami,

Juan Ygnacio Yztueta-co

erabesturic emen gutun gustie.

Gutuna irakurri bezain laster bururatu zitzaidan, eta hala gertatuko bide zaio besteri ere, horko gehiena ezagun egiten zitzaidala, nonbait lehenago dagoeneko entzun edo irakurri izan banu bezala hitz berdintsuekin, eta gehiago dena, euskaraz gainera.

Euskal testuak, eta areago honen tankerakoak, ugariegi ez izanik, fite konturatu nintzen zeinen oihartzuna aditu uste nuen Iztuetarenean: Larramendik Mendibururi haren 1747ko *Jesusen bihotzaren deboziorako* egindako sarrera-gutunarena, alegia. Gonbara bitza irakurleak Iztuetaren bigarren ahapaldiko lehendabiziko sei lerroak eta Larramendiren gutuneko pasarte hau:

Etzaitátela tóntotzarren eráusiác ozpindú, ta icaratú: ez dirade gendártecoac, ez contuzcoac; hitzera oná, beardanézcoa cein dan, eztezú áyetan aurquituco, ézta billatú bear ere. Baztérretan, ta itsú, motél, jaquiñézen ártean dárausquiote, baña éztira gai, ecer ere dánic aguértzeco, ta arguitáratzeco. Cer degú, astoren batéc edo bestéc esanagátic, éztala onelaco hitzá emengoá, edo éstuela aditzen? Nafarroan *hirri*, Bizcayan *barre*, Provincian *farra* eguiten záyela onelacó ta alacó hitzen bätzuei? Suertéz ere neurri ederra guénduque hizquetaraco, besteric ezpaguendú. Guizon zuhúr, cintzó, ménac eta jaquintsuac guré alde ditugunean, eztiégú béste gendálla horiei jaramón bear, ez eta áyen esan mesánaz ajolaric artú²⁶.

(25) Alzolak *e-* baina *i-* argia da ene ustez.

(26) Aipamenak hemen eta aurrerantzean Jose Ignazio Telletxea Idigorasen edizioaren arabera (*Autobiografía y otros escritos*, Soc. guip. de ediciones y publicaciones, Donostia 1973; 280. or. oraingo hau) egiten ditut.

Iztuetaren *Ychegui biotz onez eusca[ra]ri ta euscaldunen zati guci guciai* ere ez da Larramendiren beste baten moldaketa egokitu bat baizik: cf. *Equin bada, equin, Aita nerea, Eusquérari, ta Eusquéraz ichequi Jaincóaren darabilzún lan oni*²⁷. Iztuetaren testuko perpaus horren gibelegoen («Euscarac beti aguertuco du...») iturria ere Larramendik Mendibururi zuzendutako gutun horretantxe dugu:

Ayenatú bear guinituque, guré hizcúntza ederrá gáltzen digúten hizjario motél charr óyec. Oraindic eztazáute, Euscáldunac Eusquéra duelá gauzaric ónena, ta honragarriena; bada ari dichecalá, beti agurtúco du beré burua, dan bézala, España uts utsá, anciñacoen, ta are lembicicoen etórquia, ta ondocoá, ta beragátic nastebáguea, garbiena, fiñena, ta nobleena: daquielá, nondic ta noizdanic datorrén: ceña dan Euscaldun-ézac, itsuca baizic, eztaquitena, ez eta jakingo ere²⁸.

Iztuetaren gutuneko lehendabiziko ahapaldian Larramendiren testuaren erabilera bestean bezain nabarmena ez bada ere, badira bertan ez soilik haren ideiak —horrek ez luke Iztuetarekin ari garelarik aipamen berezirik mereziko, edota ez, bederen, harridura handirik sortuko— baina baita ideia horiek gauzatzeko hitzak berak ere: Iztuetaren *uste izaten dute aec, gauzaric onena[c] eta beardanezcoac billatu biar diriala edo biardiradela erderan, france-sean, ynglesean* horretan agertzen den *beardanezcoac* Larramendiren lehen aipatutako zati hartatik hartua da, inola ere, nahiz eta testuingurua aldatu izan²⁹.

Ezin garbiagoa da aipatuko dudan azken lotura eta bertan Iztuetak agertzen duen Larramendiganako zorra; markagarri da, bidenabar, 80 bat urte beranduago zaldibiarrek *edo mamatu* erantsi beharrean aurkitzen dela haren *edosqui* hutsari:

(27) Perpaus hau, Iztuetarena bezala, aurrekoaren segidan doa Larramendiren gutunean ere.

(28) Telletxea, *op. cit.* 279. or.

(29) Antzeko ideia Larramendiren 279. orrian ere: «Alabañan guchic daqui bere jayeterrico eusqueraren erdiá, eta alpérrac diradén bézala, éztute icasi nai gueiágo, ta éztie nai béren burúai atsecabéric emán. Baña onetatic cer guertatzen dá? Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escúmen baten diña eztán arequin nola eciñ adierázo dituztén beren esacariac, badarasáte púlpituan hitzera naasi bat, beñ eusquéra, beñ erdéra, beñ latíñera, gucia lerdatuá, ciquinduá, baraustuá». *Hitzera, lerdatuá* zuzendu dut Telletxearen *hitzera, leudatuá*.

Iztueta.

Beguiratuco balute artez ongui bularrarequin batean edosqui edo mamatu zuten itzcuntza jaquinti miraritsua.

Larramendi.

Eztá lotsagarri hitzeguin bear digutela Euscáldunac Euscalerrietan, ez guzioc daquiguin hizcúnzan, ez gure erricó gure gurásoen hizcunzan, ez bulárrárequin batean edosqui guenduen, ta lembicico guinequien hizcúnzan, báicican Gaztelaiñen hizcúnza arro-tzeán?³⁰.

«Aipamenen ehiztaritza ere ez da egiteko alferra —esan du Mitxelenak— inork ez baitu deus ezerezetik ateratzen, beti behar izaten baitira gidariak eta sostenguak», halaber «aipamenak (eta aipamenen bidez seinalatzen diren iturburuak) —gehitu du— giro baten fruitu dira inondik ere»³¹ eta badirudi oraingoan ere arrazoi duela. Are gehiago, Larramendiren testu hori *in extenso* ematen bait du zaldibitarrak bere *Gipuzkoako Kondairaren hitzaurrean*³². Ez nonnahi eta nolanahi eman ere, gainera. Aurretik datorren pasartea foruen defentsa eta euskara elkartzen dituen famatua dugu³³:

Guipuzcoaco biztanle prestu guztiac badaquite arguiroqui, beren zoriona datorquotela jatorriz dituzten fuero onesquietatic; bañan oec oso ta garbi gordetceco gauzaric bearrena cer dan ezagutcen dutenac, guichi dira chit. Fueroac beren oñean irozotceco quir-

(30) *Op. cit.* 278. or., *abreviatioa* argia da. *Corografiako* 300. orrian ere bada «batzuec diote bestelaco lan charretan nabillela. Ezta ecer; oiec jaquiñezac dirade, cer darausquioten ere eztaquitenac. Besteac obeco nuqueala ichegui [euskara baino] bearguai goragoren ta ederragoren bati» baina liburu honen lehendabiziko argitalpena Fitaren 1882koa izan zen eta, dakidanez, ez du inork frogatu oraindik Iztuetak eskuizkribuan ezagutu zuenik; ez dakit, beraz, nola dioen Jose Lasa Apalateguik «por lo que a Guipúzcoa toca, Iztueta manejó con asiduidad el bello libro del paradójico jesuita de Andoáin, P. M. Larramendi, titulado *Corografía de Guipúzcoa, 1754*» (ik. *Guipuzcoaco Condaira*, Bilbo 1975, 11. or.).

(31) Ik. «Euskal literaturaren kondairarako oinarriak» in Zenbait egile *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatearen argitarazioak, Bilbo 1981, 285 eta 287. orrietan. Axularrengandik Ubillosek eta honengandik Gerrikok hartutakoez exenpluak «Euskal literaturaren berezi-garri orokorrak» lanean (*ibidem* 276-277. or.).

(32) «Escriturac nombait diona da...» has eta «...gure euscara ederra gal-tzen diguten itz jario erausle motel char oec» bukatuaz. Ondoren «Ah gure aita on Larramendi Larramendi! / Bost onelaco eguia esanic joan ciñan emendi» eransten du.

(33) vi. or. Ik. pasarte honen iruzkina Koldo Mitxelenaren «Iztueta, testi-go político de su época», Zenbait egile *Euskal Herria (1789-1850)*, Baiona 1978, 167-179, batez ere 175-176. or. eta Antonio Elorza, *Ideologías del nacionalismo vasco*, Donostia 1978, 27. or. 42. oharrean.

tenic irme-ena eta euscarriric seguruen da euscarazco itzcun-
tzari ondo contu eguitea; cergatic alçarri laztanduric arras
itsatchiac arquitcen diran, batac bestea ecin laga dezaquean mo-
duan. Euscara ill ezquero fueroac ez dira bicico; bañan euscara
bici bada, fueroac piztuco dira. Fueroac nai dituanac, maite izan
bear du euscara; eta euscara maite dabenac, euscaldunai euscaraz
bear die itzeguin ta adierazo, berai dagozquioten gauza guzti
guztiac. Bestela, zapuztuco da euscara, muishinduco dira euscal-
dunac, eta igues-eguingo dute fueroac.

Eta hara nola lotzen duen hau segidan doan Larramendik Men-
dibururi egindako gutunarekin:

Aita Larramendi jaquintiac aspaldi ezagutu izan ceban, euscara
gozoari, eta euscaldun ondraduai achi achica, orpoz orpo cerrai-
quioten izurri gaiztoa nondic nora ta nola cebillen. Beragatic bi-
raldu izan cion bere lagun maite bati, milla zazpieun berrogu[e]i
ta zazpi-garren urtean marzoco illaren amabostean itzcribu luce-
bat, ceñetan esaten ciozcan gauza balioso asco euscararen gañean.
Beretaco capitulu bat ezarrico det emen, non icusico dituzuten
arguiró, gure anaia maitagarri onec esaten cituen eguia garbiac ³⁴.

Bihur gaitezen berriz orain GLra eta Ulibarri eta Iztuetaren gu-
tunetara. Aurrekoaz ohartu ondoren errazago deritzot Iztuetak
inoren hitzez ihardestea ia oso osoan Ulibarriri: lehen ikusi dugu-
nez ³⁵, Ulibarririk bere ideologia eta asmoak azaltzen dizkio luzez
Iztuetari; izan ote zezakeen honek bereak —labur eta zehatz—
agertuaz ihardesteko bide hoberik?

Gipuzkoako Kondairan Larramendiren gutunari egokitzen dion
leku eta aurkezpenak ezin argiago adierazten dute —eta ez da ha-
rritzekoa— testu hori manifestu eta egitasmo bilakatua zela haren
ondorengoentzat; gogora, esate baterako, Mogelek berak ere bere
lehendabiziko (eta gipuzkerazko) liburuan ia osorik ezartzen duela
aitzin-aitzinean. Ez zait iruditzen ausartegi 1900 ingurura arte he-
goaldean hau baino garrantzi gehiagoko testu gutxi dugula esatea ³⁶.

(34) vi-vii. or.

(35) Ik. 15. oharra.

(36) Ulibarriren hurrengo gutunetik (1828ko orrilaren 24, GL 73. or.) atera
daitekeenez ordurako Iztuetaren etxean izana zen —«zuc esan sidan or zeure
echean amabots (sic) egun barru biralduco cinuela [liburua]— eta berea
agintzen dio semearekin Bizkaian erregearen etorrera zela eta egiten ari zi-
ren jaiak ikustera nahi balu etorri; beren arteko harremanen adierazgarri
izan daiteke «neure biotzeco euzcaldun adeskide mami», «nere anai canta-
bro maitia» eta antzekoez at, Ulibarririk erregeaganaino helerazteko mezu bat
bidaltzea Iztuetari.

2. *Eraskina Zabala, Iturriaga eta bestez.*

Gorago esan bezala, «Larramendiren hiztegegintzaren inguruan» lanean markatu baino are handiagoak dira hegoaldeko eta iparraldekoen arteko loturak eta, azken finean, Larramendik —zuzenean edota bere jarraitzaileen bitartez— euskal tradizioaren sendotze eta iraupenean izan zuen garrantzia. Lan hartan aipatuez at, eta lehen ukitutako Ulibarriz gain, badira Zabala, Iturriaga eta Iztueta bera ere bederen³⁷ iparraldeko liburuen berri eta are ezagutza sakona izan zutenen taldean; hortaz kanpo, mugaz haraindiko euskaltzaleekin ere izan zuten inoiz hartueman aipagarririk.

Zabalak, esate baterako, bere *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaínoko*³⁸ hitzaurrearen lehendabiziko orrian bertan dioskunez, Astarloaren gainerako obrak noiz argitarako zain zen bitartean bere grina berdintzeko, haren *Apologiatik* ateratako oharpenei Larramendiren liburuen irakurketatik eta euskaldunak aditzetik ilkiak gehitzen zizkien; guzti honen gainera, hiru euskalkietako liburuak irakurtzera emana zen. Liburu horretan bertan erakusten digu Leizarraga, Axular, Oihenart (*Notitia*), Xurio, Duhalde, *Kantika Espiritualak*, *Ejercicio Espiritualak*, Zuberoako 1706ko dotrina, Lécluse eta beste ezagutzen zituela³⁹.

(37) Mitxelenak dioenez (*Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid, 111. or.) Lardizabalek ere ezagutu eta erabili bide zuen Larregi *Testamentu zarreko kondaira* egitean.

(38) Markagarria da liburu hau Donostian argitaratu zela 1848an Iturriagak eta Iztuetak bere alde eginahalak egin ondoren; cf. Iturriagaren hurrengo gutun hau: «Hernani, 30 de noviembre de 1840. Mi estimado amigo D. Juan Ignacio: He recibido su última apreciable de Vd. y el tratado del verbo vizcaíno del padre Zabaleta, de que en ella me habla y que se ha servido pasarme para su examen el Sr. Guereca, secretario actual de esta provincia. Abundamos de esta especie de obras así como escaseamos de otras. Se conoce, el P. Zabaleta como él mismo lo dice ha hecho un gran estudio de la materia que se propuso tratar. Sería lástima que no viese la luz pública, como sucedió al diccionario del Sr. Aguirre, médico que fue de Azpeitia, de quien habla el padre Larramendi en el prólogo del suyo y cuyo diccionario de puño todo de su autor se halla en mi poder. Yo tengo el mío en limpio en la letra E, dedicándole los ratos que mis ocupaciones me permiten. No habiendo podido conseguir que Baroja, ocupado en la obra de la Revolución Francesa, se dedicase por mucho tiempo a la impresión de mis libritos para las escuelas de primeras letras, me he resuelto a hacer aquí mismo una pequeña prensa y a divertirme yo mismo en su publicación, desengañado de todo lo que depende de voluntad ajena. No sé cómo saldrá mi idea...» Garmendia, *op. cit.* 193. or.

(39) Cf. F. J. Ruiz de Larrinaga «Juan Mateo de Zabala» *RIEV* 15 (1924) 54-55. or.

Alabaina, bere irakurketen erakusgarririk nabarmenena *Noticia de las obras bascongadas que han salido a la luz después de las que cuenta Larramendi* da, Donostian 1856an, bera hil eta hamasei urte beranduago, Bonapartek argitaratua. Tituluak berak aditzera ematen duen legez, Larramendiren Hiztegiaren sarrerako euskal liburuen zerrendaren osagarri eta luzapen da, maisuarena-rakin batera. Vinson arte egindako era honetako idazkirik garrantzitsu eta arrakastatsuen, eta harenak bezala euskararen idatzizko tradizioa ezagunago egin zuena⁴⁰. Arrakasta dela eta aski izan bedi *Berri* hortatik eta *Hiztegi hirukoitzetik* aterea zela ia erabat F. Michel batek euskal literaturaz zekien gutzia.

Iparraldekoenak ezagutzeaz gain⁴¹ haietako zenbaitekin hartuemanak ere izan zituen —Léclusekin adibidez⁴²— nahiz eta oraingoan hartzekoduna hegoaldekoa izan, hainbat azalpen eta laguntzaz kanpo Añibarroren gramatika eta *Geroko Gero* bizkaieratuaren eskuizkribuak⁴³ eta Zabalarenak berarenak ere hartu bait zituen Léclusek bigarren honen bitartez.

Bidenabar, aurreko lanean Larramendiren hiztegiak esandakoari gehi diezaiokegu argitaragabe gelditu ondoren galdua omen den⁴⁴ Lécluserenak ere (Azpitarte, Aizkibel eta besterenak bezala) Larramendirenean edan zuela, zurrutada handiz gainera:

le travail —ziotson Zabalar 1828-IX-19ko gutunean—⁴⁵ est entièrement achevé; car c'est en retournant les 2 vol. in folio du R. P. Larramendi que j'ai rassemblé et mis par ordre alphabétique plus de 40.000 mots ou phrases.

(40) Cf. *ASJU* 1985-1 22. or. eta erants bekio Lécluse *Manuel de la langue basque*, Baiona 1826, 15. or. eta hur.

(41) Villasanteren kontuen arabera (*Historia de la literatura vasca*², Arantzazu 1979, 242. or.) Zabalak *Notician* aipatzen dituen 52 liburuetarik 12 dira iparraldekoak eta hauetarik zenbait Larramendi baino lehenagokoak izan arren hark ezagutu ez zituenak.

(42) Ik. 39. oharrean aipatu lana eta Garmendiaren liburuan Léclusek Iztuetari zuzendutako gutunak.

(43) Ruiz de Larrinaga *op. cit.* 59. or. Larramendiren hiztegiaren ale bat Mendizabal tolosar liburugilearen bitartez lortu zuen (ik. Ruiz de Larrinaga 313-314. or.) Iztuetari ere eskatu (ik. Garmendia *op. cit.*) ondoren.

(44) Cf. Julio Urkixo «Cosas de antaño» *RIEV* 14 (1923), 336-7 nota.

(45) *Apud* Ruiz de Larrinaga 315-316. or.

Urtebete lehenago —1827-VII-24— horrelatsu ziotson Iztuetari ere, hegoaldean harpidedunak bila ziezaizkion eskatuz:

He tomado por base en mi reciente empresa el Diccionario de Larramendi, que he tenido la gran paciencia de revolverlo desde el principio hasta el último, de modo que todas las palabras vascongadas, con las que el Rvdo. P. Larramendi esplica el español, están puestas en mi diccionario en un orden alfabético el más riguroso; donde podrá encontrarse al momento la significación de cualquiera palabra vascongada por comenzar esta lengua. Habiendo querido hacer el dicho mi Diccionario Vascongado algo más útil, esplico todas las 40.000 palabras y frases de que se compone, en lengua española y francesa, lo que hará que pueda servir a las dos divisiones de la nación cantábrica⁴⁶.

Berdintsu dagi Iturriagak ere. ASJU 1985-lean⁴⁷ markatu nuen Iturriaga, bere elkarrizketetan⁴⁸ Larramendiren hitzberri frango erabiltzeaz gainera, haren gramatikan oinarriturik ari zela berea egiten; honela zentsura errazago gaindituaz haren *Imposible ven-*

(46) Apud Garmendia *op. cit.* 153. or. eta cf. Iturriagaren gutun bateko zati hau: «Nere adisquide maitea: nerequin det berorren erenungo carta, eta onen barrenen cetorren irudia Mr. Leclusec ematen duena bere hiztegiaren jaquintza emateco eta zabaltceco. Ez naiz ni arritcen ecusiaz beroi aurreratu zaiotela lan onetan, ceren mendiaz ango aldetic errasac diran gausac guretzat anis gaitzac dira. An jaquin nai asco, emen guchi, an aberatz milla emengo baten lecuan; oni deritza dezaquenac badezaque» *ibidem* 178-179. or. Larramendik iparraldean izan zuen abegiaz cf. «parmi ceux de la nation, le père Larramendi est l'auteur qui a le plus mérité de sa langue» [Abbé Jean Pierre Darrigol], *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Baiona [1827].

(47) Ik. 30. eta 43. or.

(48) Ez dakit orain arte markatu izan den baina markagarria da, inola ere, elkarrizketa horietan Iztuetak zuen eta orain bere eta Iturriagaren arteko gutuneria —zatika bederen— ezagutu ondoren argiago dakusagun papera: ik. Garmendiaren liburuko 172, 175 eta 187-188. orrietako gutunak; segidan ematen ditut argieneren zatiak: 181eko «he recibido la traducción y también la amable carta de mi amigo [Iztueta]. Una tarde que sea buena y desocupada nos veremos en Oriamendi y hablaremos. Se lo prevendré a Vd. de vispera o por la mañana y no me olvidaré de acompañarme de un manual ni de llevar conmigo la colección de voces y de frases de Vd.» eta «nere adisquide mamia: nerequin ditut atzo egorri dizquidan paperac. Orra besteac. Aurrera goaz gure lanean, eta dembora guchiren barrenen bucatua gueldituco da bigarren liburua, ascoc nai duena; engañatcen ez banaiz» eta 183 «Adisquidea: onela lan asco eguingo degu: ha traducido Vd. perfectamente el diálogo. Hay va otro, para que lo traduzca Vd. cuando tenga tiempo. Sus observaciones y correcciones a mi traducción, o a mi vascuence, hechas por Vd. son exactísimas y fundadísimas».

cidoren ordeko bat lortzeko, berak, Iztuetak eta bestek nahi zuten bezala. Hortan gelditu gabe eta horrekin batera hiztegia ere osatu nahi zuen, Larramendirenean oinarriturik hau ere:

Estoy corrigiendo —zioen Iztuetari 1840ko⁴⁹ azaroaren 7an zuzendutako gutunean— mi pequeño diccionario para ponerlo en limpio y enviarlo a Madrid con los demás libros para solicitar la licencia de imprimir. Contendrá casi todas las voces de origen bascongado del Diccionario de Larramendi y de la impresión, cuyas pruebas deberá Vd. hacer, le pondrá Vd. la última mano.

Una vez obtenida la licencia poco importará la añadidura de algunas palabras y consultando el volumen y aumento de coste haremos las adiciones que nos acomoden, porque nadie vendrá a hacernos cargos de voces sueltas. Sería una cucaña, si como espero, logramos imprimir por seis o siete reales una gramática y un diccionario. Lo veremos⁵⁰.

Ezin esan atarramendu onik izan zuenik; ez eta, ordea, eredu okerren edota zuhurtzia eskasiaren erruz.

(49) «Noviembre 7» dakar soilik gutunak baina hurrengoa «Hernani, 30 de noviembre de 1840» izanik, eta bietan dioenez gero Larramendirenetik atera duen hiztegia garbian jartzen ari dela, badirudi lehendabizikoa ere 1840koa dela.

(50) Apud Garmendia *op. cit.* 192.